

MENÂRU'L-ENVÂR'IN MUHTASARLARINDAN GUSÛNÜ'L-USÛL ÇEVİRİSİ*

Hızır b. Mehmed AMÂSÎ**

Çev. Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYSA***

Özet: *Gusûnü'l-usûl*, Hanefî fıkıh usulünün önde gelen eserlerinden biri olan Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-envâr* adlı muhtasarından ihtisar edilmiştir. Bu çalışmada yer yer İbn Melek'in (ö. 821/1418) *el-Menâr* üzerine yazdığı şerhler de alıntılar yapılmıştır. Ancak *Menâr*'i diğer eserlerden farklı kılan sistematiği burada olduğu gibi muhafaza edilmiştir. *Gusûnü'l-usûl*, Osmanlı dönemi medrese müfredatında bulunan metin ezberleme dersinde materyal olarak kullanılmak üzere hazırlanmış bir çalışmadır. Bu yönü itibariyle muhtasar, medrese tedrisatında yapılan metin ezberlemeleri hakkında kanaat edinmede katkı sağlayabilecek özelliğe sahiptir. Ayrıca Hanefî mezhebinin sistematik fıkıh usulü eserlerinden birinin muhtasarı olması açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gusûnü'l-usûl, Hızır b. Mehmed Amâsî, Muhtasar, Menâru'l-envâr, Fıkıh Usulü.

ترجمة غصون الأصول من مختصرات منار الأنوار

غصون الأصول هو الذي اختصر من مختصر أبي البركات النسفي المسمي بمنار الأنوار الذي أحد مؤلفات أصول الفقه الحنفية الرئيسية. اقتبس في هذا التأليف من الشرح الذي كتبه ابن ملك على المنار تارة أيضا. لكن المنهج الذي تميز به المنار قد حفظ في هذا التأليف على حاله. غصون الأصول تأليف قد جهز ليستعمل معدات في درس حفظ المتن من البرنامج الدراسي في العهد العثماني. من هذه الجهة هذا المختصر له سمة تتوافر دعامة في اتخاذ الملاحظة حول حفظ متن في دراسة المدرسة، وإضافة الى ذلك لهذا المختصر أهمية من حيث أنه مختصر أحد مؤلفات منهجية في أصول الفقه الحنفية.

الكلمات المفتاحية: غصون الأصول، خضر بن محمد الاماسي، مختصر، منار الأنوار، أصول الفقه.

* Çeviride Çorum Hasanpaşa Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 19 Hk 1624/2 arşiv numarası ile kayıtlı müellif nüshası (93b-103b) esas alınmıştır. Ancak metni doğru anlamak amacıyla *Gusûnü'l-usûl*; Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 1062/2 numarasıyla kayıtlı müstensih nüshası ve *Menâru'l-envâr* ile karşılaştırmalı olarak mütalaa edilmiştir. Aynı şekilde ihtiyaç duyuldukça *Menâr*'ın İbn Melek şerhi ile Azmîzâde'nin bu şerhe yazdığı haşiyeye (Abdülâtîf b. Melek, *Şehrü Menâri'l-Envâr fî usûli'l-fıkh*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1307h.) de başvurulmuştur. *Gusûn*, bir muhtasar çalışması olduğundan metnin orjinalliğinden uzaklaşmamak için harf tercüme tekniği tercih edilmiş ve gerekli görülen yerlerde metne parantez içinde açıklayıcı ifadeler eklenmiştir.

** Hızır b. Mehmed/Muhammed el-Amâsî (1100/1689), Amasya Sultanîye Medresesi müderrisliği ve Amasya müftülüğü yapmış, Amasyalı Hanefî âlimlerdendir. el-Amâsî fıkıh, fıkıh usulü, tefsir, kelam ve Arap dili alanlarında çeşitli eserler vermiştir. Mustafa b. Abdillâh Kâtip Çelebî el-Kostantinî, *Keşfü'z-zumûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-müsenâ, Bağdat 1941, II, ١٨٢٣; İsmail b. Muhammed Emin el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musanîfîn*, Dâru İhyâi't-türâsî'l-arabî, Beyrut 1951, I, 347; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*, Bilmen Yay. II, 698; Hüseyin Yazıcı, "XVII. Asır Arap Edebiyatının Kısa Bir Değerlendirilmesi ve Hızır b. Muhammed el-Amâsî", *Nüsha: Şarkîyat Araştırmaları Dergisi*, 2001, c. I, sy. 2, s. 61-4.

*** Kilis 7 Aralık Üniv. İlahiyat Fak., İslam Hukuku Bilim Dalı, huseyinbaysa@kilis.edu.tr

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Bize müsamahakâr ve parlak Hanîf dininin¹ yolunu açan Allah'a hamdolsun. Allah'ın elçisi, önder, sabah güneşi, karanlık gecenin ayı, mahlûkatın özü, bütün yaratılmışların nuru, üstün güç sahibi tarafından bilgilendirilen Muhammed'e (s.a.s) ve onun ailesi ile hidayet yıldızları olan ashabına salât ve selam olsun.

Bütün kâinatın tek sahibi ve mutlak hükümdarı olan yüce Allah'ın aciz kulu Amasyalı müftü Hızır b. Mehmed/Muhammed el-Amâsî, Allah'a hamd, peygamberine ve ashabına salât ve selamdan sonra şöyle demektedir: *Unbûbü'l-belâğa* adlı eserimi ezberleyip, onun üzerine yazdığım şerhi iyice kavrayan ve bu iki eserden olabildiğince faydalanan oğlum Yakup Vehbî ile diğer öğrencilerim, ehl-i sünnet ve'l-cemaat usulünden bir mukaddime ezberledikten sonra Hanefî fıkıh usulünden küçük hacimli ve kapsamlı bir mukaddime ezberlemek istediler. Ancak aradıklarını bulamayınca bu ihtiyaçlarını karşılayacak bir eser yazmamı benden talep ettiler. Kitaplarım karşı çok ilgili ve istekli olduklarından böyle bir çalışma yapmayı zihnimde tasarlıyordum. Eseri yazmak için bir vakit belirledim. Öz, başka bir esere ihtiyaç bırakmayacak derecede yetkin bir mukaddime yazdım. Allah'tan en güzel şekilde kabul etmesini dileyerek ona *Gusûnü'l-usûl (Usûl İlminin Dalları)* ismini verdim. Allah, ümit edilenlerin en değerlisi, kendisinden istenilenlerin en cömerdidir; bütün işlerimde ona yönelirim.

I. ŞER'Î HÜKÜMLERİN KAYNAKLARI

Bilinmelidir ki şer'î hükümlerin kaynakları Kitap, Sünnet ve İcmâ-ı ümmet ile kıyastır.

A. Kitap

Kitap, Peygamber'e indirilen, Mushaflarda yazılı, Peygamber'den şüpheye mahal bırakmayacak şekilde tevatür yoluyla nakledilen Kur'an'dır. Kitap, lafız ve mana birlikteliğinin adıdır. Şeriatın hükümleri ancak bu ikisini bilmekle öğrenilebilir.

1. Lafız ve Mana ile İlgili Bilgiler

Lafız ve mana ile ilgili bilgiler, dört kısma ayrılır. Birincisi lafzın çeşitleridir.

1 *Gusûnü'l-usûl*'ün müellif ve müstensih nüshalarında "الملة الحنيفة/el-milletü'l-hanefiyye" şeklinde geçen ifade, yine Amâsî tarafından yazılan ve *Gusûnü'l-usûl*'ün şerhi olan *Tehyîcu Gusûni'l-usûl* adlı eserde (Milli Kütüphane, arşiv numarası: 06 Mil Yz A 1062/1) "الملة الحنيفة/el-millete'l-hanife" şeklinde yer almaktadır. "Millet" kelimesi, "mezhep"ten ziyade "din" manasında kullanıldığından ve "الملة الحنيفة" kullanımını daha yaygın olduğundan şerhteki ifadeyi esas alarak, söz konusu terkibi "Hanîf din" şeklinde çevirdik.

a. Lafzın Çeşitleri (Vaz' Olunduğu Mana Bakımından Lafız)

Bu bakımdan lafzın dört çeşidi bulunmaktadır.

1) Hâss

Hâss, bilinen bir manaya infirad üzere (anlam kapsamına giren şeylerden birine) delâlet etmek üzere konulmuş lafızdır. Hâss olan kelime, açıklamayı gerektirmeyecek şekilde kesinlik bildirir. Bu sebeple hâss olan kelimenin anlamına haber-i vâhid ile ekleme yapmak caiz değildir. İnsan kelimesi gibi cins isimler, adam sözcüğü gibi nev'/çeşit isimleri ve Zeyd kelimesi gibi özel isimler, hâss kelimelerdir.

Emir sığası hâss lafızlardandır. Emir, birisinin isti'lâ yoluyla (otoriter bir tarzda) başkasına “yap” demesidir. Emir, yasaklamadan sonra gelse dahi kendisine has sığasıyla vücûba/farziyete delalet eder.² Bir şartta bağlı veya bir vasıfla tahsis edilmiş olsa bile emredilen şeyin tekrar tekrar yapılmasını gerektirmediği gibi buna ihtimali de yoktur. Emir, emredilen şeyin cinsinden en azının yapılmasını gerektirir; ancak hepsinin yapılmasını da gerektirebilir. Bunu belirlemek üzere, emredenin niyetine başvurulur. İsm-i fâil de (belli bir sayıya ihtimali olması açısından) böyledir.

Emrin hükmü, eda ve kazadır. **Eda**, vacibin bizzat kendisini yerine getirmektir. **Kaza** ise emredilen şeyin benzerini yapmaktır. Eda ve kaza kelimelerinden her biri diğerinin yerine mecazi olarak kullanılabilir. Kaza, (edayı gerektiren) önceki sebeple vacip hale gelir. (Edanın kâmil eda, kasır eda ve kazaya benzeyen eda olmak üzere üç çeşidi bulunmaktadır.) Kâmil eda, emredilen şeyi istenilen şekilde yerine getirmektir. Kasır eda, emredileni eksik olarak yapmaktır. Eda, kazaya benzeyen eda şeklinde de olabilir. Kaza da tam ve edaya benzeyen kaza olmak üzere kısma ayrılmaktadır. Tam kaza,³ ya (oruç yerine oruç tutmak örneğinde olduğu gibi) akılla anlaşılabilen ya da (oruç yerine fidyenin verilmesi örneğinde olduğu gibi) akılla anlaşılabilen türden olur.

Emredilen şey ya **hasen liaynihi**/bizzat güzel olup, (Allah'a iman gibi) mükelleften hiçbir şekilde düşmeyen veya (namaz gibi bazı durumlarda) düşebilen niteliktedir yahut (zekât örneğinde olduğu gibi) hasen liğayrihiye benzediği halde bu kısma giren türdendir. Emredilen şey, **hasen liğayrihi**/hariçteki bir sebepten dolayı da güzel olabilir. Bu da ya (abdest gibi) doğrudan güzelliğe yol açmayan türdendir ya da (cihat gibi) güzelliğe götüren türdendir.

2 *Gusûnü'l-usûl*'ün müellif nüshasında cümlenin anlam bütünlüğüne aykırı olan, “mevcuttur”, “geldi” vb. anlamlara gelen “hadara” (حضر) kelimesi bulunmaktadır (91a). Eserin müstensahında ise bu kelimenin yerinde “yasaklamak” ve “sakındırmak” anlamlarına gelen “hazar” (حظر) kelimesi mevcuttur (112a). Müstensah metindeki (حظر) kelimesinin anlamı, cümlenin bağlamına daha uygun düştüğünden tercümeyle bu kelime esas aldık.

3 *Gusûnü'l-usûl*, 91a.

Emir ile emredilen şeyin caiz olduğu, kerahet vasfının olmadığı sabit olur. Emrin ifade ettiği vücûblük sona erince, cevazlık da oradan kalkar. Emredilen şey ya **mutlak** olup herhangi bir vakitle sınırlandırılmamıştır ki bu tür emirler, Kerhî'nin görüşünün aksine ertelemeyi kabul eder ya da bir vakitle **mukayyed**dir. Mukayyed emirde vakit, yapılması istenen şeyin zarfı, edanın şartı ve vücûbin sebebi olabilir. Namaz vakti bunun örneklerindedir. Bu çeşit emrin ifası için niyeti belirlemek şarttır. Yeminini bozan kişinin kefareti için muhayyerliklerden birini belirlemesi örneğinde olduğu gibi bu tür yükümlülüklerde tayin, ancak eda ile gerçekleşir. Aynı şekilde mukayyed emirde vakit, Ramazan ayında olduğu gibi ibadetin ölçüsü ve vücûb sebebi de olabilir. Bu nedenle Ramazanda başka oruç geçerli değildir. Bundan dolayı vafında (çeşidini belirlemede) hata olsa bile oruç isminin mutlak olarak söylenmesi durumunda yapılan niyet, Ramazan orucu için geçerli olur. Ancak Ebû Hanife'ye (rh) göre yolcunun Ramazan ayında başka bir farz oruca yapacağı niyeti geçerlidir. Yolcunun Ramazan ayında nafîle oruca niyetinin durumu hakkında ise Ebû Hanife'den iki farklı görüş nakledilmiştir. Hastanın Ramazan ayında oruca niyetinde tayin, mukim olanın durumu gibidir. Mukayyed emirde vakit, bazen Ramazan orucunun kazasında olduğu gibi sadece ölçü olabilir; ancak emredilen şeyin sebebi olamaz. Bu çeşit vaciplerde (ibadetin cinsini) belirlemek üzere niyet etmek şarttır; bunlarda vakti kaçırma durumu söz konusu değildir. Mukayyed vakit, hac ibadeti örneğinde olduğu gibi (hem ölçüye hem de zarfa benzediğinden) bazen müşkil olabilir. İmam Muhammed'in aksine Ebû Yusuf'a göre hac yükümlülüğü (haccın farz olarak terettüp ettiği) ilk yılın hac aylarında mutlak niyetle eda edilebilir, nafîleye niyet etmek suretiyle eda edilemez.

Kâfirler iman, ukûbât ve muâmelât hükümleri ile ibadetlere dair emirlere muhataptırlar. Onların ahirette bunlardan sorguya çekilecekleri hususunda herhangi bir görüş ayrılığı yoktur. Bunları dünya hayatında yerine getirme zorunluluğu hususunda ise doğru olan görüşe göre kâfirler zimmetten düşme ihtimali olan ibadetleri eda etme emrine muhatap değildirler.⁴

Nehiy de hâssın bir çeşididir. Nehiy, birisinin isti'la yoluyla (otoriter bir tarzda) başkasına "yapma" demesidir. Nehyedilen şey, ya şer'an (şeriatın bildirmesiyle) ve vad'en (sözlük anlamı itibariyle) liaynihî (özü itibariyle) çirkindir. Örneğin küfür, şer'an; hür insanı satmak ise vad'en liaynihî çirkindir. Ya da neyhedilen şey, vafen veya mücâviren (nitelik veya yakın bir durum sebebiyle) liğayrihî (başka bir sebeple) çirkindir. Örneğin bayram gününde oruç tutmak vafen; Cuma namazı esnasında alışveriş yapmak ise mücâviren ve liğayrihî çirkindir. Hissî (somut)

4 Gusûnî'l-usûl, 91b.

fiillerle ilgili yasaklama, lizatihî çirkin konusuna girer; Şer'î fiillerle ilgili yasaklama ise liğayrihî çirkin konusuna dahildir. Emredilen bir şeyin zıddını yapmak mekruhtur; nehyedilen bir şeyin zıddını yapmak ise sünnet-i müekkededir.⁵

2) Âmm

Aynı tanımın kapsamına giren fertlerin hepsini içeren lafızdır. Âmm lafız, fertlerini kesin bir şekilde içerir. Bu sebeple hâssın âmm ile nesh edilmesi caizdir. Ancak âmm lafız, haber-i vâhid veya kıyas ile tahsis edilemez. Müstakil muhassis ile tahsis olduğunda kat'iliğini kaybeder; ancak doğru olan görüşe göre delil olma özelliği düşmez. Bir lafız "ricâl" (adamlar) kelimesinde olduğu gibi hem sığası hem de manası itibariyle âmm olabileceği gibi, kavm (topluluk) kelimesinde olduğu gibi sadece manasıyla da âmm olabilir. Aynı şekilde كل/kül (tamamı), جميع/cemî' (hepsi), nefiyden sonra gelen nekra, umûmîlik bildiren sıfatla nitelenen nekra, ahdi olmayan lâm-ı tarifile marifelik kazanmış kelime ve tahsise uğramış âmmın kalan kısmı da umûmîlik bildirir.

Bir sayısı tekildir,⁶ üç ise çoğuldur. Nekra veya marife bir kelime marife olarak tekrarlandığında, ikinci kelime birincisi ile aynı anlamı verirken; nekra olarak tekrarlandığında ise birincisinden farklı bir anlama gelir.

3) Müşterek

Müşterek, tanımları farklı olan fertleri bedel yoluyla içeren (farklı durumlar için farklı anlamlara gelen) lafızdır. Örneğin hem âdet ve hem de temizlik anlamları için kullanılan قراء/kur' sözcüğü müşterek bir kelimedir. Müşterek kelime ile amel etmek, kelimenin bazı anlamları öne çıkıncaya kadar düşünmeye bağlıdır. Müşterek kelime, umûmîlik bildirmez.⁷

4) Müevvel

Müevvel, müşterek kelimenin manalarından bir kısmı diğer manalarına rey-i galiple (kuvvetli kanaatle) tercih edilen lafızdır. Hata ihtimali bulunmakla birlikte, kendisiyle amel edilir.⁸

5 Gusûnü'l-usûl, 92a.

6 Gusûnü'l-usûl, 92a.

7 Gusûnü'l-usûl, 92b.

8 Gusûnü'l-usûl, 92b.

b. Açıklık ve Kapalılık Açısından Lafız Çeşitleri

Açıklık bakımından dört çeşit lafız vardır. (Bunlar zahir, nass, müfesser ve muhkemdir.) **Zahir**, kendisi ile kastedilen mananın sığasından anlaşıldığı lafızdır. Zahir lafzın hükmü, kendisinden anlaşılan manayla kat'î şekilde amel etmektir. **Nass**, söyleyende bulunan bir mana sebebiyle zahire göre açıklığı daha fazla olan lafızdır. Mecaza tevil edilme ve tahsise uğrama ihtimali bulunmakla birlikte, anlaşılan mana ile amel etmek gerekir. "Allah alışverişi helal, faizi haram kıldı"⁹ anlamına gelen **أحلّ** الله البيع وحرّم الربا ayeti, hem zahire hem de nassa örnektir.¹⁰ **Müfesser**, manaya delaleti nassa göre daha açık olan, tevil ve tahsise ihtimali bulunmayan lafızdır. Neshe ihtimali bulunmakla birlikte, müfesser lafızla amel etmek vaciptir. "Meleklerin tamamı hep birlikte secde etti"¹¹ anlamındaki **الملائكة كلّهم أجمعون** ayeti (ndeki melekler/الملائكة isimilek), müfesser lafza örnektir. **Muhkem** ise nesh ihtimali de ortadan kalkmış lafızdır. Başka hiçbir ihtimal bulunmaksızın kendisi ile amel etmek gerekir. "Allah her şeyi bilir"¹² anlamındaki **إنّ الله بكلّ شيء عليم** ayeti muhkemdir. Bunların birbiriyle tearuzu durumunda yukardaki sıraya göre derece farkı söz konusu olur.¹³

Bu dört lafzın karşısında dört çeşit kapalı lafız bulunmaktadır. Bunlardan **hafî**, sığası dışındaki bir etkenden dolayı maksadı kapalı olan lafızdır. Eksiklik veya fazlalık sebebiyle oluşan kapalılık ortadan kalkıncaya kadar kendisi ile amel etmeden beklenir. Hırsızlık ile ilgili ayetteki hükmün yankesici ve kefen soyucu hakkında geçerli olup olmadığı meselesi hafinin örneklerindedir. **Müşkil**, benzerleri ile karışan lafızdır. Bu ifade, araştırmayı ve düşünmeyi daha çok gerektirmesi açısından hafiden daha kapalıdır. Kastedilen anlamın hak olduğuna inanmakla birlikte maksat ortaya çıkıncaya kadar kendisi ile amel edilmez. Örneğin "gümüş kadehler"¹⁴ anlamına gelen **قوارير من فضة** ifadesi, müşkildir. **Mücmel**, anlamı karışık olup; açıklama, araştırma ve düşünmeyi gerektiren lafızdır. Kendisi ile kastedilen anlamın hak olduğuna inanmakla birlikte, bu anlam ortaya çıkıncaya kadar kendisiyle amel etmeden beklemek gerekir. Örneğin **صلاة**/"salât" (namaz) lafzı, mücmel bir kelimedir. **Müteşâbih**, hiçbir şekilde anlamını öğrenme ümidi bulunmayan lafızdır. Kendisi ile kastedilen anlamın hak olduğuna inanmakla birlikte, kıyamete kadar kendisi ile amel etmeden beklenilir. Örneğin sûrelerin başında bulunan hurûf-i mukatta'a müteşâbihtir.¹⁵

9 el-Bakara 2/275.

10 Bu ayet, alışverişin helal, ribânın haram olduğunu ifade etmesi açısından zahir; alışveriş ile ribânın birbirinden farklı muameleler olduğunu bildirmesi açısından ise nass için örnek verilmektedir (İbn Melek, *Şehru Menâri'l-Envâr*, s.100).

11 el-Hicr 15/20.

12 el-Bakara 2/231.

13 *Gusûnü'l-usûl*, 92b.

14 el-İnsân 76/16.

15 *Gusûnü'l-usûl*, 93a.

c. Vaz' Olunduğu Manada Kullanılıp Kullanılmadığı Açından Lafızlar

Kullanımı açısından da lafzın dört çeşidi vardır. Bunlardan **hakikat** kendisi ile, vaz' olunduğu (sözlük, terim veya örfi) mananın kastedildiği lafızdır. **Mecaz** kendisi ile, bir anlam ilişkisi sebebiyle, vazolunduğu mananın dışında bir anlam kastedilen lafızdır. Mecaz lafız, hakikat gibi hâss ve âmm¹⁶ olmak üzere iki şekilde de olabilir. Tek bir lafızla hem hakikat hem de mecaz anlamın aynı anda kastedilmesi mümkün değildir. İstiare/mecaz yöntemi, iki şey arasında şeklen veya manen ilişki kurmaktır. Şer'î meselelerde bu ilişki, sebebiyet açısından gerçekleşmektedir. Sebep istiaresi sahih iken tersi (müsebbepten sebebe istiare) sahih değildir.¹⁷ İliyet bağı (illet malul/hüküm arasındaki ilişki) açısından da istiare yapılabilir. Bu çeşit istiarede iki unsurdan her biri diğerinin yerine mecazen kullanılabilir.

Lafzın hakikat anlamını kullanmak imkânsızsa veya bu anlam mutlak olarak terk edilmişse mecaz anlamı kullanılır. Lafzın mecaz anlamı bilinmekle birlikte hakikat anlamı halk arasında kullanılıyorsa İmameyn'in aksine İmam Ebû Hanife'ye göre lafza hakikat anlamı verilir. Bu tartışma, Ebû Hanife'nin konuşmada, İmameynin ise hükümde mecaz anlamı ötelemesine dayanmaktadır. Kendileri ile hüküm vermek mümkün olmayınca, hakikati de mecazı da kullanmak imkânsız olur. Hakiki anlam ancak örfteki kullanım, lafzın kendisi, lafzın bağlamı, lafzı kullanan kişinin durumu ve sözün konumu sebebiyle terk edilebilir. Nasslarda a'yanın (maddi şeylerin) haram kınınışı, hakiki anlamdadır.¹⁸

Hakiki ve mecaz kullanım, **harfler**de de söz konusudur. “**Vâv**”/و harfi sıralama ve mukârenet (birliktelik, yakınlık) anlamı taşımaksızın mutlak atıf içindir. “**Vâv**” aynı şekilde hal ve cümlelerin atfı için kullanılır; cümlelerin atfında öznelerin habere ortaklığı gerekmez. “**Fâ**”/ف harfi takib/peşi sıralığı bildirmek içindir. Bu harfin kullandığı ifadelerde atfedilen şey, kendisi üzerine atfedilen şeyden sonra gerçekleşir. “**Fâ**” harfi hüküm bildiren ifadelerin başına gelebilir, bazen de sürekliliği olan illetler/sebeplerin başına gelir. “**Fâ**” harfi mecazen “**vâv**” harfi yerinde de kullanılır. “**Sümme**”/ثم terahî/erteleme içindir. Bu harfin verdiği anlam, kişinin susup tekrar konuşmaya başlamasındaki duraksaması gibidir. “**Sümme**”, mecazen “**vâv**” anlamında kullanılır. “**Bel**”/بل kendisinden önceki ifadede bulunan eksikliği ya da yanlışlığı telafi üzere kendisinden sonrakini ispat, öncekinden de yüz çevirmek içindir. “**Lâkin**”/لكن nefiyden/olumsuz cümleden sonraki istidrâk (ifadedeki eksikliği/yanlışlığı düzeltmek) için kullanılır. “**Ev**”/أو iki şeyden birini

16 Metinde mecazın sadece hâss şeklinden bahsedilmiştir (93a). Müstensahında ise mecazın umûmî halinin de olabileceği ifade edilmiştir (114a). *Menâru'l-envâr*'da da mecazın umumilik de bildirebileceği belirtilmiştir (s. 108). Buna göre müellif bu husustan bahsederken “âmm” kelimesini sehven yazmamıştır.

17 *Gusûnü'l-usûl*, 93a.

18 *Gusûnü'l-usûl*, 93b.

ifade etmek için kullanılır; aynı şekilde “ev”e “bel” anlamı da verilir. “Ev” kelimesi, (ifadelerden birinin isim, diğerinin ise fiil olması gibi durumlarda) atıf olarak kullanılmayınca ve cümle, “ev”e gâye (bitiş sınırı) anlamını vermeye elverişli ise mecazen “hattâ” veya “illâ en” anlamında kullanılır. “**Hattâ**”/حتى “ilâ” gibi gâye (sınırı belirlemek) içindir.¹⁹ Aynı şekilde “hattâ” gâye anlamını taşımakla birlikte atıf için de kullanılır. Eğer “hattâ” kelimesine gâye anlamı uygun düşmezse mücâzât (için) anlamı verilir, bu da uygun düşmezse “hattâ” sadece mecazen atıf olarak anlamlandırılır.

Harf-i cerlerin de hakikat ve mecaz anlamı ilişkisi bulunmaktadır. “**Bâ**”/ب harfi, ilsâkı (bitiştirmeyi, iliştiirmeyi) bildirmek içindir. Bu harf şart anlamında da kullanılır. “Bâ” harfi aracı ifade eden kelimenin başına gelirse, fiil müteaddî (geçişli) olur ve isti’âb (hepsini kapsama) anlamı verir. “Bâ” harfi eylemin gerçekleştiği alanı ifade eden kelimenin başına gelirse fiilin müteaddîliği aracın üzerinde kalır ve âdeten (bilfiil) kapsamlılık anlamı terk edilir. “**Alâ**”/على harfi ceri, ilzâm (yükümlü kılmak, borçlandırmak) içindir. Ancak vedia akdi cümlelerinde “alâ” harfi, bu anlamı vermez. Tam ivazlı akitlerde “alâ” harf-i ceri, “bâ” harfi anlamını; boşama cümlelerinde ise şart anlamını verir. “**Min**”/من harf-i ceri, teb’îz (bir şeyin bir kısmını ifade etmek) için vaz’ olunmuştur. “**Îlâ**”/إلى harfi, intihâ-i gâye (bitiş sınırının sonunu ifade etmek) için vaz’ olunmuştur. Eğer gâye (bitiş), mugayyeden (bitişi yapılan şeyden) bağımsız kendi başına varlık sahibi ise gâye mugayyeye dâhil değildir. Gâyenin varlığı muğayyeye bağlı ise iki durum söz konusudur. Sözüün aslında gâye varsa, tekrar gâyenin telaffuzu, gâyeden sonrasını hükmün dışında bırakmak içindir. Sözüün aslı gâyeyi kapsamıyorsa veya bu hususta şüphe söz konusu ise gâye muğayyeye dâhil değildir. “**Fi**”/في harf-i ceri zarfiyye (içinde bulunma) anlamını ifade etmek için vaz’ olunmuştur. Bu konuda görüş birliği bulunmakla birlikte “fi” harfinin zaman zarfı ile birlikte kullanılıp kullanılmaması konusunda ihtilaf edilmiştir. İmameyn bu ikisi arasında herhangi bir fark görmemiştir. Ebû Hanife ise şu konuda “fi” harfini zaman zarfı ile birlikte kullanmanın ve kullanmamanın farklı neticelerinin olacağını söylemiştir. Ebû Hanife’ye göre (Enti tâlikun fi ğadin/ أنت طالق/ غدي غدي yani “Sen yarın boşsun” ifadesinin sahibi), gündüzün sonunu kastetmişse niyet esas alınır ve boşama gündüzün sonunda vaki olur. “Fi” harf-i ceri mekân zarfı ile birlikte kullanıldığında boşama hemen gerçekleşmiş olur. Boşama ile ilgili örnekte “fi” harfi, mekân zarfı ile birlikte kullanılmış olmakla birlikte fiil hafzedilmişse “fi” harfi, şart anlamını verir. “**Mea**”/مع kelimesi, mukârene (iki şeyin birlikteliğini/ beraberliğini) ifade etmek için vaz’ olunmuştur. “**Kable**”/قبل kelimesi takdîm (öne almak), “**ba’de**”/بعد kelimesi ise te’hîr (erteleme) anlamı içindir. Boşama cümlelerinde “ba’de” kelimesinin hükmü, “kable” kelimesinin gerektirdiği hükmün

19 Gusûnî'l-usûl, 93b.

tam tersidir.²⁰ Bu iki zarftan her biri kinaye ile kayıtlı ise kendilerinden sonrasının sıfatı, kayıtlı değilse kendilerinden öncesinin sıfatı olur. “**İnde**”/ عند kelimesi, hazret (yanındalık) bildirmek üzere vazolunmuştur. İçinde “inde” kelimesi bulunan cümleye “deyn”/دين kelimesi eklenirse, bu, “inde”ye yüklenecek hükmü açıklayıcı olur. “**Gayru**”/غير kelimesi, sıfat ve istisna anlamını veren bir lafızdır. “Lehû aleyye dirhemün ğayru/e danikin” له علي درهم/غير دانق cümlesinde “gayru” kelimesi sıfat olarak düşünüldüğünde tam dirhem, istisna olarak düşünüldüğünde ise dirhemden bir “danik” eksik para kastedilmiş olur. “**Sivâ**”/سوى ve kardeşleri de “gayru” gibidir.

Şart edatlarından “**in**”/إن /de hakiki anlamının yanı sıra mecazi anlamda da kullanılmaktadır. “**İN**” ma’dûm (hâlihazırda mevcut olmayan ancak vukuu muhtemel) şeyi ifade eden sözün (yani şart cümlesinin) başına gelir. “**İzâ**”/إذâ vakti bildirmek içindir. Bu anlamda kullanıldığında cevap cümlesini almaz. “**İzâ**” şart anlamında da kullanılabilir; bu durumda cümle, cevap alır ve “izâ”, “metâ”/متى’nin aksine vakit anlamını kaybeder. “**Keyfe**”/كيف durumu öğrenmek için kullanılan bir soru kelimesidir. “Keyfe”ye bu manayı vermek cümleye uygun düşerse bu anlam verilir, aksi halde verilmez. “**Kem**”/كم sayıyı belirtmek içindir. “**Haysu**”/حيث ve “**eyne**”/أين kelimeleri mekân bildirmek içindir.

Cem’i müzekker sığaları müzekkerlik alameti sebebiyle, müzekkerlerin yanında olan müennesleri de kapsar; ancak müstakil olan müennesleri kapsamaz. Müenneslik işareti bulunan kelime ise sadece müennesleri içerir.

Sarîh, hakikî olsun, mecazî olsun maksadı açık olan lafızdır. Sarihin hükmü, söyleyenin niyetine ihtiyaç duyulmaksızın sözün kendisine bağlanır.

Kinâye, maksadı gizli olup, ancak karine ile anlaşılabilir lafızdır. Kinâyeli lafzın hem hakikî hem de mecazî anlamda kullanılması mümkündür. Kelimeyi kullanan kişinin niyetine göre kinâyeli ifade ile amel edilir.²¹

d. Lafızla Kastedilen Anlama Vâkıf Olma Yolları

Lafızla kastedileni anlamının dört yöntemi vardır. Bunlardan **nassın ibaresi ile istidlâl**,²² sözü sevk edildiği zahiri manası ile anlamlandırmaktır. **Nassın işareti ile istidlâl**, lafzın sözlük anlamından ortaya çıkan anlamı işletmektir. Ancak bu anlam, sözün kendisi ile asıl kastedilen anlam değildir. Hükmü kesin olarak gerekli kılma hususunda her iki istidlâl yöntemi eşit derecededir. Ancak ikisi arasında teâruz (çelişki) oluşursa birincisi tercih edilir. Her ikisinin de umumu vardır.

20 Gusûnü'l-üşûl, 94a.

21 Gusûnü'l-üşûl, 94b.

22 Gusûnü'l-üşûl, 94b.

Nassın delâleti ile istidlâl, dil kurallarını kullanarak nassın anlamından yan anlam tespit etme yöntemidir. Bu yöntemle ulaşılan anlam, işaretin delâleti ile ulaşılan anlam gibidir; ancak teâruz durumunda işaretin delâleti tercih edilir. Umûm anlamı olmadığı için tahsise uğrama ihtimali yoktur. **Nassın iktizâsı ile istidlâl**, nassla amel edilebilmesi için kendisinden önce varsayılması şart olan anlamdır. Bu yöntemle sabit olan hüküm, nassın delâleti ile sabit olan hüküm gibidir. Ancak çakışma durumunda nassın delâleti tercih edilir. Bu yöntemle sabit olan anlam, umumîlik bildirmez.²³

2. Şer'î Hükümü Tespite İlişkin Bazı İlkeler

Rivayetlerde bildirilenler hariç, hükmün bir şeyle birlikte zikredilmiş olması, hükmün onun dışındakilerde gerçekleşmemesini gerektirmez. Aynı konuda olsa bile mutlak mukayyede hamledilmez; ancak yemin kefareti orucunda olduğu gibi aynı hükümü bildirseler hamledilir. Sözdizimindeki yakınlık, hükümde de yakınlığı gerektirmez. Âmm lafız, ceza konumunda değilse veya cevap konumunda olmakla birlikte ekleme yapılmışsa yeni bir ifade haline gelir. Övmek veya yermek için söylenen söz umumîlik bildirir. Topluluğa izafe edilmiş çoğul bir lafız, o gruptaki her bir bireyin o şeylerden biriyle ilişkisini gerektirir.²⁴

3. Şer'î Hükümlerin Çeşitleri

Şer'î hükümler (azimet ve ruhsat olmak üzere) iki kısma ayrılmaktadır.

a. Azimet

Azimet, şer'î hükümlerin asıllarına/ilk hallerine verilen isim olup, dört kısma ayrılmaktadır:

1) Farz

Farz, şüphe barındırmayan kesin delille sabit olan hükümdür. İman ve dört rüknün (namaz, oruç, hac ve zekâtın) hükmü bu türdendir. Farzın gereği, farz edilen şeyi bilmek, kalp ile tasdik etmek ve bedenle uygulamaktır. Bu sebeple, farzı inkâr eden kişi kâfir, mazeretsiz terk eden ise fâsık olur.

23 *Gusûnü'l-usûl*, 95a.

24 *Gusûnü'l-usûl*, 95a.

2) Vacip

Vacip, şüphe taşıyan bir delille sabit olan hükümdür. Fıtır sadakası ve kurbanın hükmü vaciptir. Vacibin hükmü, amel etmeyi gerektirmesi, kesin olarak inanmayı/kabullenmeyi ise gerektirmemesidir.

3) Sünnet

Sünnet, dinde takip edilen yoldur. Sünnetin hükmü, (sünnete konu olan şeyi) farz veya vacip derecesine çıkarmadan, kişiden yapmasını istemektir. Sünnet kelimesi, hem Peygamberimiz hem de onun dışındakilerin uygulaması için kullanılmaktadır. Sünnetin (hüdâ ve zevâid olmak üzere) iki çeşidi vardır. Sünnet-i hüdâyı terk eden, kötülük yapmış olmanın cezasını/kınanmayı hak eder. Cemaatle namaz kılmak, bu çeşit sünnettendir. Sünnet-i zevâidi terk eden ise bir kötülük yapmış gibi kınanmaz. Hz. Peygamber'in giyinmesi, kalkması ve oturması sünnet-i zevâide örnek verilebilir.

4) Nafile

Nafile, sorumluluk yüklemeyen, lehimize teşri kılınmış ibadettir. Nafilenin hükmü, yapanın sevap kazanması, terk edenin ise kınanmamasıdır. Nafileye başlamak, onu tamamlamayı gerekli hale getirir. Tatavvu'/mendûb namazlar bu çeşittendir.

5) Mubah

Mubah, yapılmasında sevap, terkinden dolayı ise kınanma olmayan şeyin hükmüdür.²⁵

b. Ruhsat

Ruhsat, bir mazeretten dolayı zordan kolaya doğru değişen hükümdür.²⁶

4. Şer'î Hükümlerin Sebepleri

Emir ve nehiy, şer'î hükümleri talep içindir. Şer'î hükümlerin sebepleri vardır. Âlemin yaratılmışlığı, iman etmenin gerekliliği için bir sebeptir. Vakit, namaz için; zenginlik, zekât için; Ramazan ayı günleri, oruç için; bakma zorunluluğu olan ve velayet altında olanların varlığı, fıtır sadakası için; Kâbe, hacc için; gelir

25 *Gusûnü'l-usûl*, 95b. Amâsî, *Menâr*'ın metnine (*Şehru Menâri'l-Envâr*, s. 194) bağlı kalarak, azimetin dört kısmı bulunduğunu söylemiştir. Ancak *Menâr*'dan farklı olarak mubahı da azimet başlığı altında zikrederek bu sayıyı beşe çıkarmıştır.

26 *Gusûnü'l-usûl*, 96a.

getiren arazi, öşür ve haraç için; namaz, taharetin vücûbiyeti için; (insanın yaşamı için) takdir edilen sürenin karşılıklı alıp vermeye bağlı olması, muamelat için bir sebeptir. Aynı şekilde kasten adam öldürmek, zina ve hırsızlık gibi suçlar, cezalar için; yanlışlıkla öldürmek ve kasten oruç bozmak gibi haramla mubah arasındaki durumlar, kefaretlere için birer sebeptir. Sebepler, hükümlerin kendisine izafe edilmesiyle bilinmektedir. Sadakatü'l-fıtır terkinde olduğu gibi hükmün şarta izafe edilmesi ise mecazidir.²⁷

B. Sünnet

Sünnet, peygamberimizden rivayet edilen söz ve fiillerdir. Yukarıda Kitap için zikredilen (âmm, hâss gibi) taksimat, Sünnet için de geçerlidir. Bu bölümde Sünnet'e özel konular işlenecektir. Bu konular dört tanedir. Birincisi Sünnet'in Resûlullâh'tan (s.a.v.) bize ulaşması hakkındadır.²⁸

1. Bize Ulaşması Bakımından Sünnet ve Haber-i Vâhidle Amel Etme Şartları

a. Bize Ulaşması Bakımından Sünnet

Hz. Peygamber'den (s.a.s.) bize ulaşması açısından Sünnet'in (mütevâtir, meşhur ve ahâd olmak üzere üç) çeşidi bulunmaktadır. **Mütevâtir Sünnet**, Kuran'ın naklinde olduğu gibi, yalan üzere birleşmeleri düşünülmemeyen bir grup tarafından rivayet edilen ve (sahabeden sonraki tabakalarda da) bu şekilde nakledilen sünnettir. Bu çeşit sünnet, ilme'l-yakîn inanmayı gerektirir.²⁹ **Meşhur Sünnet**, Hz. Peygamber'e ittisalinde şeklen şüphe bulunan, ancak (sahabeden) sonraki dönemlerde mütevâtir gibi yaygınlaşan sünnettir. Meşhur hadis, ilm-i râcih ile (tercihe şayan bir bilgi olarak) inanmayı gerektirir. **Haber-i vâhid**, Hz. Peygambere ittisalinde şeklen ve manen şüphe bulunan hadistir. Haber-i vâhid, bir veya iki kişi tarafından rivayet edilmiş olup, yaygınlık kazanmamıştır. Bu çeşit sünnet, kesin bir şekilde inanmayı gerektirmeksizin kendisi ile amel etmeyi gerekli kılar.

b. Haber-i Vâhid ile Amel Etme Şartları

Hadisi rivayet eden kişi fıkıh bilgisi ve içtihatındaki ilerlemişliği ile biliniyorsa, rivayet hüccettir ve kendisinden dolayı kıyas terk edilir. Râvî sadece adaleti ile biliniyorsa ve rivayet de kıyas (İslam hukukunun temel kuralları) ile uyuyorsa kendisi ile amel edilir; böyle bir hadis kıyas ile çelişirse zaruret olmadıkça kıyas terkedilmez. Râvînin adaleti bilinmiyorsa ve selef kendisinden hadis almış veya rivayeti hakkında ihtilaf

27 *Gusûnü'l-usûl*, 96a.

28 *Gusûnü'l-usûl*, 96a.

29 *Gusûnü'l-usûl*, 96a.

etmiş yahut hakkında olumsuz bir şey söylememişse böyle bir kişi, marûf/bilinen râvî olarak kabul edilir. Selef böyle bir râvînin rivayetini reddetmişse ondan rivayet alınmaz. Selefin reddettiği bilinmiyorsa hadisi ile amel etmek caizdir.

Râvîde aranan şartlar akıl, zabt/ezber, adalet ve İslam'dır.³⁰

2. Senedin Kopukluğu

Senedin kopukluğu zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki şekilde olabilir. **Zâhirî kopukluk**, sahabeden, ikinci ve üçüncü asırdaki râvîlerden kaynaklanıyorsa hadis kabul edilir. Aynı şekilde Kerhî'ye (r.a.) göre sonraki devirlerde olan munkatî' da makbuldür. Bir yönden senedi kopuk, diğer yönden senedi sağlam olan hadis, âlimlerin geneline göre muteberdir. **Bâtinî kopukluk** râvînin (taşıması gereken şartlar açısından) eksikliği, rivayetini asla (Kitap ve meşhur sünnete) aykırı olması veya ilk dönem râvîlerinin (sahabenin) reddetmesinden kaynaklanıyorsa hadis terkedilir.³¹

3. Haber-i Vâhid'in Hüccet Sayıldığı Yerler

Haber-i vâhid, Allah haklarına ilişkin konularda hüccettir.³² Kerhî katılmamakla birlikte cezalarda da haber-i vâhid hüccettir. Haber-i vâhid, bağlayıcı/borçlandırıcı kul haklarında, haberde aranan diğer özelliklerin yanı sıra râvîde velâyet şartının bulunması ve şahitlik lafzının kullanılması ile hüccet olur. Bir açıdan borçlandırma durumu bulunan diğer açıdan bulunmayan kul haklarında şahitliğin iki şartından (sayı ve adaletten) birinin bulunması ile haber-i vâhid hüccet kabul edilir. Borçlandırmanın olmadığı kul haklarında râvînin adalet şartı aranmaksızın sadece temyiz gücünün bulunması ile haber-i vâhid hüccet sayılır.³³

4. Haber Çeşitleri

Haberin dört çeşidi vardır. Bunlardan biri, doğruluğu kesin olarak bilinen haberdir. Bu tür haberlerin hükmü, bunlara inanmak ve dayanmaktır. Diğer çeşidi, yalan olduğu kesin olarak bilinen haberdir. Böyle haberlerin hükmü ise geçersiz saymak ve reddetmektir. Üçüncü çeşidi, hem doğru hem de yalan olma ihtimali bulunan haberdir. Bunun hükmü, tevakkuftur. Dördüncü çeşidi ise iki (yani doğru-yanlış olma) ihtimalden birinin tercih edilebildiği haberdir. Bunun hükmü, gerçek olduğuna inanmaksızın kendisi ile amel etmektir. Burada amacımız, bu son kısmı anlatmaktır. Bu kısmın üç yönü vardır.

30 *Gusûnü'l-usûl*, 96b.

31 *Gusûnü'l-usûl*, 96b.

32 *Gusûnü'l-usûl*, 96b.

33 *Gusûnü'l-usûl*, 97a.

a. Semâ

Semânın azimet/asıl hali, muhaddisin sana hadis okuması veya senin ona okuman yahut içinde “*حدثني حدثني/haddesenî haddesenî*” (filanca bana filancadan hadisi nakletti) ifadeleri bulunan rivayet zinciri ile birlikte “Eğer anladıysan benden hadis rivayet edebilirsin.” şeklinde ifadenin yer aldığı bir kitabı sana yazmasıyla olur. Semânın ruhsat olan şeklinde hadisi bizzat dinleme hali yoktur. Bu yöntemde muhaddis, “Bu kitabı veya benden duyduğun hadisleri benden rivayet etmene izin verdim.” der. Kendisine izin verilen kişi, işaret edilen kitabı biliyorsa bu yöntem geçerlidir, değilse geçersizdir.

b. Hıfz

Hıfzın azimet şekli, kişinin dinlediği vakitten edâ vaktine (yani başkasına nakledinceye) kadar hadisi ezberinde tutmasıdır. Ruhsat olan şekli ise (ezberlemeksizin) yazdığına dayanmasıdır.

c. Edâ

Edânın azimet şekli, kişinin hadisi duyduğu şekilde olduğu gibi nakletmesidir;³⁴ ruhsat şekli ise doğru olan görüşe göre müçtehidin, içinde özlü, müşkil, müşterek ve mücmel lafız bulunmayan rivayeti (lafızlarına bağlı kalmaksızın) manasıyla nakletmesidir.

Râvî, rivayetini inkâr etmesi, tersi ile amel etmesi yahut onunla amel etmekten kaçınması sebebiyle cerh edilir/rivayeti terk edilir. Gerekeşi belirtilmeyen eleştiri, tedlîs (senetteki kopukluğu gizlemek), telbîs (râvîyi bilinmeyen bir unvanla zikretmek), irsâl (râvî düşürmek), hayvan yarıştırmak/koşuşturmak, mizah, yaşça küçüklük, rivayet alışkanlığının olmaması ve fikhî meselelerle çokça meşgul olmak yüzünden râvî cerhedilmez.³⁵

5. Delillerin Tearuzu/Çatışması

Eşit derecede olan iki delil, konusu ve zamanı aynı olan bir meselede iki farklı hükmü gerektirmesi durumunda, çelişen delillerin ikisi de ayet ise sünnete gidilir. Çatışma, iki sünnet delili arasında ise önce sahabî görüşüne, sonra kıyasa gidilir. Bunun yapılamaması durumunda eşyayı asıllarına göre hükme bağlamak gerekir. Çelişki iki kıyas arasında ise müçtehid kalbinin sesine kulak vererek bunlardan dilediği ile amel eder. İki delilin eşit seviyede olmaması, hükümlerinin veya zamanlarının farklı olması durumunda delillerin tearuzu söz konusu olmaz.

34 *Gusûnü'l-usûl*, 97a.

35 *Gusûnü'l-usûl*, 97b.

Kerhî'ye göre bir şeyi ortaya koyan (müsbit) delil, onu ortadan kaldıran (nâfi) delilden önceliklidir. Aynı şekilde râvîleri aynı olup fazla ifadeleri bulunan ve bir şeyi ortaya koyan delil, onu ortadan kaldıran delilden daha önceliklidir. Bir şeyi ortaya koyan delil ile onu ortadan kaldırmayı gerektiren delilin râvîleri farklı ise râvî sayısının fazlalığı, râvîlerinin erkek ve hür oluşu sebebiyle herhangi bir tercih yapmaya gitmeksizin her ikisi ile de amel edilir.³⁶

6. Beyân Çeşitleri

Şer'î ahkâmın yukarda bahsi geçen delilleri, beyâna (maksadı açığa çıkarılmaya) elverişlidir. Beyân takrîr, tefsîr, tağyîr, zaruret ve tebdîl/nesih olmak üzere beş şekilde olur. **Takrîr beyânı**, mecaz veya tahsîs ihtimalini ortadan kaldırarak sözü pekiştirmektedir.³⁷ **Tefsîr beyânı** mücmel ve müşterek lafzı beyândır. Beyânın mücmel ve müşterek lafza bitişik gelmesi de bunlardan ayrı gelmesi de sahihtir. **Tağyîr beyânı** ifadenin bir şarta ve istisnaya bağlanmasıdır. Bu çeşit beyân sadece bitişik olduğunda geçerlidir. Aynı şekilde bize göre âmmın tahsisinde de muhassisin âmm lafza bitişik olması gerekir. Birbirine atfedilen kelimelerin peşinden gelen istisna, şartın aksine kendisine en yakın olan kelimeye hasredilir. Çünkü şart, hükmü değiştirendir. **Zaruret beyânı**, beyan için vazolunmamış bir şeyle (yani sükût ederek) meydana gelmektedir. Zaruret beyânı söz mesabesinde olan sükûtle gerçekleşebileceği gibi söyleyenin halinin işaretiyle veya aldanmayı uzaklaştırma zaruretiyle yahut da sözün uzunluğu sebebiyle sabit olabilir. **Tebdîl** ve **nesih beyânı** ise Allah'ın katında bilinen mutlak hükmün süresini beyandır. Bu çeşit beyân, caizdir. Nesih için belirli bir süreyle sınırlı veya ebedî olmayan, varlığı ve yokluğu mümkün, niyetlenmeye imkân tanıyan bir hükmün varlığı gereklidir. Kıyas nâsîh olmaya elverişli değildir. Cumhura göre icmâ da neshedici değildir. Kur'an ve Sünnet'in kendileriyle ve birbiriyle neshi caizdir. Hüküm ve tilavetin birlikte ve bunlardan sadece birisinin neshi caizdir. Hükümdeki vasfın neshi, nassa ziyade gibidir. Bu, bize göre nesh, Şâfi'ye göre ise tahsîsdir.³⁸

7. Peygamber'in Fiilleri

Peygamber'in (s.a.s.) zelle haricindeki fiilleri, mubah, müstehab, vacip ve farz olmak üzere dört çeşittir. Doğrusu şudur ki bu fiillerden hangi vasıfla sabit olduğu bilinenlere³⁹ o şekilde uyarız. Hz. Peygamber'in hükmü bilinmeyen fiilleri ise mubah olarak kabul edilir.⁴⁰

36 *Gusûnü'l-usûl*, 97b.

37 *Gusûnü'l-usûl*, 97b.

38 *Gusûnü'l-usûl*, 98a.

39 *Gusûnü'l-usûl*, 98a.

40 *Gusûnü'l-usûl*, 98b.

8. Vahiy

Vahiy iki çeşittir. **Zâhir** vahiy, meleğin diliyle veya işaretleriyle Peygamber'de (s.a.s.) bilginin oluşması yahut Allah'tan (cc) bir ilham olarak Peygamber'in kalbinde (bilginin) zuhur etmesiyle olur. **Bâtın** vahiy ise Hz. Peygamber'in nasslarla sabit olan hükümler üzerinde düşünmek suretiyle içtihadıyla (yani kendi çabasıyla) ulaştığı bilgidir. O, kendisine vahyedilmeyen konularda vahyi beklemek, bekleme süresi dolduktan sonra ise kendi görüşüyle amel etmekle mükelleftir. Bekleme süresi, üç gündür. Hz. Peygamber hatada karar kılmaktan korunmuştur.⁴¹

C. Şer'u Men Kablenâ

Peygamberimizin şeriatından olduğu, Allah ve Rasûlü tarafından reddedilmeden nakledilmişse bizden öncekilerin şeriatı bizi bağlar.⁴²

D. Sahâbîyi ve Tâbiîni Taklid

Sahâbîyi taklid vaciptir. Sahabî kavlından dolayı kıyas terk edilir. Tâbiînin de sahabe döneminde ortaya çıkmış fetvasını taklid etmenin vacip olduğu söylenmiştir.⁴³

E. İcmâ

İcmâ, Muhammed (s.a.s.) ümmetinden, aynı sırada yaşayan müctehidlerin bir konuda görüş birliğine varmalarındır. İcmânın hükmü, kendisiyle kesin olarak amel etmektir. İcmâyı gerektiren sebep/icmânın dayanağı, haber-i vâhid ve kıyastır. İcmânın şartı (icmâ edenlerde) hevâ (bid'at) ve fiskın (yani açıkça günah işleme âdetinin) bulunmaması ve birinin bile muhalefeti olmaksızın bütün müctehidlerin görüş birliği etmeleridir. İcmâ edenlerin sahabe, ehl-i beyt veya Medine halkından olması, icmâ konusunun içtihadın yapılmadığı konulardan olması, icthad edenlerin yaşadığı devrin bitmiş olması ve icmâdan önce icmâ konusunda ihtilafın yaşanmamış olması, icmânın şartlarından değildir. (Kuvvet derecesine göre icmâların sıralanışı şu şekildedir:) İcmâların en güçlüsü sahabe icmâdır. Sonra, (sahabeden) bazı müctehidlerin görüşlerini söylediği, diğerlerinin ise sessiz kaldıkları icmâ gelir.⁴⁴ Bunu, sahabeden sonra gelenlerin, kendilerinden öncekilerin muhalefet etmedikleri bir hükümde yaptıkları icmâ takip eder. Sonra, hakkında daha önce muhalefet edilen bir görüş üzerindeki icmâ gelir.

41 *Gusûnü'l-usûl*, 98b.

42 *Gusûnü'l-usûl*, 98b.

43 *Gusûnü'l-usûl*, 98b.

44 *Gusûnü'l-usûl*, 98b.

Selef icmâsının her asırda icmâ yoluyla bize aktarılması, mütevâtir sünnetin aktarılması gibidir. İcmânın âhâd yolla bize nakledilmesi ise haber-i vâhidin nakli gibidir. Müctehidlerin farklı görüşler ortaya koymuş olmaları, bu görüşlerin dışındaki görüşlerin geçersiz olduğuna dair bir icmâdır.⁴⁵

F. Kıyas

Kıyas, fer' olan meseleyi asl olan mesele ile hüküm ve illet bakımından karşılaştırmaktır. Kıyas, hem akla hem de nakle göre delildir. Nasslarda yer alan şer'î hükümler, temelde illetlidir; ancak bununla birlikte illet olacak vasfı diğerlerinden ayıracak bir işaretin ve kıyas işlemi esnasında nassın ta'lil edilebildiğini gösteren bir delilin de bulunması gerekir.

Kıyasın şartları; aslın başka bir nass sebebiyle özel bir hükme bağlı olmaması, aslın hükmünün temel kurala aykırı olarak gerçekleşmemiş olması, nassla sabit olan şer'î hükmün aslın benzeri olan ve hakkında nass bulunmayan fer'e aynen geçmesi ve nassın (aslın) hükmünün ta'lilden sonra daha önceki şekliyle devam etmesidir. Kıyasın rüknü, nassın barındırdığı nitelikler arasından nassın hükmüne gösterge kılınan ve fer'de bulunması sebebiyle fer'î hüküm bakımından aslın benzeri haline getiren vasıftır. İlet aslın sabit veya geçici bir niteliği olabileceği gibi isim de olabilir. Aynı şekilde illet; açık, gizli, hükmen, tek veya birden fazla sayıda olabilir. İlet olacak vasıf, nassta yer alabileceği gibi nassla sabit olan başka şeyde de olabilir.

Bir vasfın illet olduğunu gösteren delil, ıttirâd⁴⁶ (hükme münasip vasfın bulunduğu her yerde hükmün bulunması durumu) değil, vasfın ta'lil edilen hükmün cinsinden olan hükümde izi görünecek şekilde nasslara ve hükme uygun olmasıdır.⁴⁷ Hükmü nefiy ile ta'lil etmek, illetin ıttirâd ile tespiti gibi yanlış bir yöntemdir. Çünkü bir illetin olmayışını araştırmak, başka bir illetin varlığına engel değildir. İstishâbü'l-hâl delil göstermek de yanlıştır. Çünkü bir hükmün varlığını gerektiren şey, o hükmün varlığını devam ettirme gücüne sahip değildir. İstishâbü'l-hâl bize göre, karşı tarafın ilzamnı defeder. Aynı şekilde birbirleri ile çelişen eşbâh (farklı anlamlara gelen ifadeler); hüküm için kendi başına yeterli olmayıp, asl ve fer' arasında farkın oluşmasına yol açan vasıf; hakkında ihtilaf edilen vasıf; geçersizliği hususunda şüphe bulunmayan ifade ve delilin bulunmaması hüccet/delil olarak kullanılamaz.

45 *Gusûnü'l-usûl*, 99a.

46 Bkz. Tuncay Başoğlu, "İleti Tespit Metotlarından Tard ve Tard Ehline Yönelik Tenkitler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 / 2002, ss. 141-160.

47 *Gusûnü'l-usûl*, 99a.

Gerçek şu ki ta'lil yapmanın sebebi, nassın hükmünün, hakkında nass bulunmayan meseleye geçirilmesidir. Hükmün fer'e aktarılması, ta'lilin ayrılmaz bir hükmüdür.

Kıyas, **celî** (açık) ve **hafi** (gizli) olmak üzere iki çeşittir. Hafi kıyas, istihsân olarak isimlendirilir. **İstihsân**, celî kıyasla çelişen ve hüccet olarak kabul edilen bir delildir. İstihsân, selemde olduğu gibi rivayetle, istisna' akdinde olduğu gibi icmâ ile, kapların temizlenmesinde olduğu gibi zaruret sebebiyle, yırtıcı kuşun artığının temiz sayılmasında olduğu gibi gizli kıyasla yapılır. Hafi kıyas olan istihsân daha fazla etkili ise, kıyasa tercih edilir. Kıyasın gizli etkisi sağlam ise kıyas, etkisi açık ancak fasidliği gizli olan istihsâna tercih edilir. İstihsânın diğer çeşitlerinin aksine gizli kıyasla ortaya konulan hükmün (kıyas yoluyla başka meselelere) aktarılması sahihtir.⁴⁸

1. İctihâd Şartları

İctihâdın şartları; Kitab'ı lügavî ve şer'î anlamlarının yanı sıra (hass, âmm gibi) yönleri ile bilmek, Sünnet'i bütün yolları ile birlikte bilmek ve kıyasın çeşitlerini bilmektir. İctihâdın hükmü (işlevi), zann-ı gâliyle doğruya isabet etmiş olmaktır. Yanılan müctehid,⁴⁹ ictihâdın başında doğru yapmış, ancak sonuç itibarıyla yanlış hükme varmıştır. Bu sebeple, illeti tahsis etmenin (illeti zikredilip hükmü terk etmenin)⁵⁰ caiz olmadığını söyledik. Çünkü illeti tahsise cevaz vermek, bütün müctehidlerin doğru sonuca vardığı şeklindeki hükme götürür.

2. İlet Çeşitleri, İlette Yöneltilen İtirazlar ve İletlerin Çatışması

İlet, tardi ve müessir olmak üzere iki çeşittir. **Tardi illete**, birkaç şekilde itiraz edilebilir. Bunlardan bir tanesi mücebü'l-illeyi (iletin gereğini) söylemektir. Diğerleri mümâna'a (ta'lil edenin delilsiz olarak ortaya koyduğu bir şeyi, diğer tarafın kabul etmekten kaçınması)dır. Başka bir itiraz yöntemi, fesâdü'l-vad' (hükmü, uygun olmayan bir vasıfla gerekçelendirmek)tir. Yine münâkaza (ilet olarak kabul edilen vasfın mevcut olmasıyla birlikte hükmü gerektirmemesi) ile de tardi illete itiraz edilebilir.

Kişinin mümâna'adan sonra sadece muâraza ile **müessir illete** itiraz etme imkânı bulunmaktadır. İlet-i müessirde münâkaza olduğu varsayılsa bile bu, birtakım yollarla reddedilmelidir. Bunlar vasıf, vasfın delâletiyle sabit olan mana, hüküm ve ta'lilin amacıdır.

48 *Gusûnü'l-usûl*, 99b.

49 *Gusûnü'l-usûl*, 99b.

50 Bkz. Mazin Heniyeh, Çev.: Mehmet Erdem, "İlet'in Tahsisi", *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:2 (2005), ss. 105-136.

Mu'âraza iki çeşittir. Bunlardan birincisi, içinde münâkaza olan mu'ârazadır. Bu çeşit mu'âraza, kalb (dönüştürme)dir. Bu, illetin hükme, hükmün de illete dönüştürülmesi şeklindedir. Bundan kurtulmak, eşit derecede olan illet ile hükümden birisinin varlığını diğerinin varlığına delil göstermek veya hasmın lehine delil olarak kullanılan vasfı onun aleyhine dönüştürmekle mümkündür.

Mu'ârazanın ikinci çeşidi, hâlis mu'ârazadır. Bunun da iki şekli vardır. Bunların birincisi fer'in hükmünde olan mu'ârazadır. Hükmün zıddı ile itiraz eden kişi ister ekleme yapsın ister yapmasın fer'de mu'âraza geçerlidir. Ekleme ilk hükmü tefsir ederek veya değiştirerek, birinci kişinin ispat etmediği şeyi nefyederek veya nefyetmediği şeyi mu'âraza sayılacak bir delille ispat ederek yahut birinci hükümden farklı ancak onu nefyeden bir hükümle olur. Hâlis mu'ârazanın ikinci çeşidi, aslın illetindeki mu'ârazadır. Bu mu'âraza, mutlak olarak batıldır.

İki kıyas arasında mu'âraza oluştuğunda, tercih yaparak bu durum ortadan kaldırılır. Tercih; (illet olarak düşünülen) vasfın kuvveti, vasfın hüküm üzerindeki sebât gücü,⁵¹ tespit edilen vasıf için birçok aslın bulunması ve vasfın bulunmaması durumunda hükmün de bulunmaması (şeklindeki kıstaslarla) yapılıdır. Tercih sebeplerinden ikisi birbiriyle çeliştiği zaman, vasfın zâtından dolayı tercih, hâlinin (yani zâtın ikincil derecedeki) gereği olan tercihe göre öncelik hakkına sahip olur. Asıldan ayrı olan vasıf, benzerlerinin çokluğu, (vasfın) umumiliği ve vasıfların azlığı illet olmaya elverişli değildir.

Ta'lil eden kişinin illet ve hüküm arasında intikâl (geçiş yapması) mümkündür. Kişinin evlâ (en doğru) illeti ispat etmek üzere bir illeti bırakıp başka bir illete geçmesi, birinci illete dayanarak bir hükümden başka bir hükme geçmesi ve başka bir hüküm ile başka bir illete geçmesi sahihtir. Evlâ illeti değil de birinci hükmü ispat etmek üzere bir illeti bırakıp diğerine intikal etmesi ise geçerli değildir.⁵²

II. HAKLAR VE HÜKÜMLER

Yukarda bahsi geçen delillerle sabit olan iki şey vardır. (Bunlar, hükmü gerektiren haklar ve hükümlerin kendisine bağlandığı şeylerdir.)

A. Şer'î Hükümü Gerektiren Haklar

Hükümler (hükümü gerektiren haklar) dört çeşittir. Bunlar, iman ve alt konuları gibi sırf Allah (cc) hakkı olanlar, telef edilen malların bedeli gibi sırf kul hakkı olanlar, iftira suçunun cezası gibi içinde hem Allah hem de kul hakkı bulunup da

51 *Gusûnü'l-usûl*, 100a.

52 *Gusûnü'l-usûl*, 100b.

Allah hakkı baskın olanlar ve kısas gibi her iki hak içinde bulunmakla birlikte kul hakkı baskın olan haklar (ile ilgili hükümler)dir. Bunların tamamı asıl ve halef (aslın yerine geçen) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bir şeyin başka bir şeye halef olması, sadece nassın kendisi veya delaletiyle sabit olur. Halef olmanın şartı aslın mevcudiyeti muhtemel olmakla birlikte (hâlihazırda) bulunmamasıdır.

B. Şer'î Hükümün Kendisine Bağlandığı Hususlar

Hükümlerin kendisine bağlandığı şeyler de (sebeup, illet, şart ve alamet olmak üzere) dört kısma ayrılmaktadır. **Sebeup** genel olarak, hükme ulaştırıcı şeydir. Sebebin de kısımları vardır. Hakiki sebeup, kendisine hükümün gerekliliği ve varlığı izafe edilmeksizin hükme yol olan şeydir. Bu çeşit sebepte illetin vasıfları görülmez Ancak bununla birlikte sebeple hüküm arasına sebebe izafe edilmeyen bir illet girer.⁵³ Bir insanın başka birisine malın çalınması için yol göstermesi, bu çeşit sebebin bir örneğidir. Sebebin başka bir çeşidi, hayvan güderken veya götürürken (hayvanın zarar vermesi) örneğinde olduğu gibi illet anlamındaki sebeptir. Diğer bir sebeup çeşidi ise (yemin kefareti için sebeup olması açısından) Allah'a yemin etme örneğinde olduğu gibi mecazi sebeptir.

İllet, hükümün temelde kendisine dayandırıldığı şeydir. İletin de çeşitleri vardır. Bunlardan bir tanesi isim, hüküm ve mana itibarıyla illet özelliğini taşıyan vasıftır. Mutlak alım satımın mülkiyet için illet olması bunun örneğidir. İkincisi sadece ismen illet olup, hüküm ve mana açısından illet olmayan çeşittir. Şarta bağlı icap bu çeşidin örneklerindedir. İletin diğer çeşidi hüküm bakımından değil de isim ve mana açısından illettir. Muhayyerlik şartıyla alışveriş buna örnek verilebilir. İletin başka bir çeşidi, sebeup mesabesinde olan illettir. Bunun örneği ise (hürriyete sebeup olması açısından) akrabanın satın alınmasıdır.

Şart, hükümün varlığı kendisine bağlı olmakla birlikte hükümün dışında kalan ve hükümü gerektirmeyen şeydir. Şartın da çeşitleri vardır. Bunlardan bir tanesi, mahza şarttır. Örneğin boşamanın gerçekleşmesi için eve girmenin şart koşulmuş olması mahza şarttır. Bir diğer şart, illet hükümünde olan şarttır. Çukur kazma(nın oraya düşüp zarar görmek için şart olması) bunun örneklerindedir. Şartın başka bir çeşidi, sebeup hükümündeki şarttır. Örneğin kölenin (kaçmasına yol açması açısından) ipini çözmek, sebeup hükümünde olan şarttır. Şartın diğer bir çeşidi, hüküm bakımından değil de isim itibarıyla şarttır. Varlığı iki şarta bağlanan bir hüküm için birinci şart, bu çeşit şartın örneklerindedir. Şartın bir çeşidi de zina (suçundan dolayı recm cezasının uygulanması) için muhsân (evli) olmanın şart

53 *Gusûnül-usûl*, 100b.

koşulması örneğinde olduğu gibi mahza alamete benzeyen şarttır. Şart, sığadan ve ifadenin delaletinden öğrenilir.

Alamet, hükmün gerekliliği ve varlığı kendisine bağlı olmamakla birlikte hükmün varlığı kendisi ile bilinen şeydir. Örneğin muhsân olmak (recmin uygulanması için) bir işarettir.⁵⁴

C. Ehliyet ve Arızaları

Ehliyetin ispatı hususunda akla itibar edilir. Kendisine (ilahî) davet ulaşmamış kimse sadece aklının bulunması sebebiyle mükellef sayılamaz. Bu kişi inkâr etmediği gibi herhangi bir şeye de inanmamışsa mazurdur.⁵⁵ Ancak Allah'ın kendisine tecrübe imkânı ve akıbeti anlamak için yeterli süre verdiği böyle bir kimse mazur değildir.

Ehliyet vücûb ve edâ olmak üzere ikiye ayrılır. Kul hakları **vücûb ehliyetine** sahip olan kimseyi bağlarken, cezalar böyle birisine uygulanmaz. Allah hakları da -hükmedilmeye elverişli ise- bu ehliyete sahip olan kimseyi bağlar. Kendisi ile hükmedilmesi uygun değilse Allah hakları onu bağlamaz.

Edâ ehliyetinin eksik ve tam olmak üzere iki türü bulunmaktadır. **Eksik edâ ehliyeti**, eksik kudrete dayanır. Edânın sıhhati, bu ehliyetin varlığına bağlıdır. **Tam edâ ehliyeti** ise tam kudrete dayanır. Edânın vücûbiyeti ve ilâhî hitaba muhatap olmak, bu ehliyete bağlıdır.

Ehliyet arızaları (yani ehliyeti daraltan veya ortadan kaldıran durumlar, semavî ve müktesep olmak üzere) iki kısımdır.

1. Semavî Arızalar

Küçüklük, semavî arızalardandır. Küçüklük, başlarda (ehliyet açısından), cunûn (akıl hastalığı) gibidir. Çocuk akli melekesini kullanacak döneme gelince, (çeşitli sebeplerle) ergenden düşebilen (had ve kefâret gibi) şeyler, kendisinden düşer; (iman etmek gibi) ergenden düşmesi muhtemel olmayan şeyler ise ondan da düşmez. Küçük, (mirasçısını) öldürmesi sebebiyle mirastan mahrum bırakılmaz.

Akil hastalığı da semavî arızalardandır. Uzun süre devam eden akıl hastalığı sebebiyle bütün ibadet yükümlülükleri düşer. Aynı şekilde **akıl zayıflığı (ateh)** da semavî arızalardandır. Akıl zayıflığı, akli melekenin bulunduğu çocukluk hali gibidir. Bu ehliyet arızası sebebiyle ehliyeti noksan olan kişinin zarar verdiği malları tazmin etme sorumluluğu kalkmaz. Bu kimseden mükellefiyet sorumluluğu düşer. İşleri velisi tarafından görülür ve kendisi başkasına veli olamaz.

54 *Gusûnü'l-usûl*, 101a.

55 *Gusûnü'l-usûl*, 101a.

Semavî arızalardan bir diğeri **unutmaktır**. Unutmak, kul hakları ile Allah haklarının vücûbiyetine engel değildir. Ancak sıklıkla görülürse Allah haklarının vücûbiyetine engel olur. Başka bir semavî arıza **uykudur**. Uyku, ihtiyârı (tercihte bulunma yetisini) tamamen ortadan kaldırır. Mükellefiyeti geciktirir, ancak mükellefiyeti ve hükümlerin vacip olmasını engellemez. **Baygınlık** da semavî arızalardandır.⁵⁶ Bayılmak duyuları zayıflatan, ancak akli ortadan kaldırmayan bir hastalıktır. Baygınlık uyku gibidir. Nitekim uyuyan kimse gibi baygınlık geçiren kimsenin de ifadesi hukuken geçersizdir. Hatta baygınlık, (aklî melekelerle tesiri açısından) uykudan daha etkilidir. Baygınlık her durumda abdestsizliğe yol açar. Bazen baygınlık hali uzayabilir. Bu durumda edâ ehliyeti düşer.

Başka bir semavî arıza **kölelik**dir. Kölelik, tam bir saygı değerlilik haline ve mal sahibi olmaya aykırıdır. Normal köle ve mükâteb (anlaşmalı) köle, cariye edinemez. Bu ikisinin haccı geçerli değildir. Kölelik, mal dışındaki şeylere sahip olmaya engel değildir.

Diğeri bir semavî arıza, **hastalıktır**. Hastalık, şer'î hükümlere muhatap olma sorumluluğu ile sözlü tasarrufta bulunma ehliyetini ortadan kaldırmaz. Hasta kimsenin ibadet sorumluluğu, acziyetinden dolayı tam olmayıp, gücü nispetindedir. Hastanın feshedilebilen bütün tasarrufları geçerlidir. Daha sonra ihtiyaç duyulursa feshedilir. Feshedilemeyen tasarrufları ise ölüme bağlanan tasarruf gibi değerlendirilir.

Âdet ve lohusalık da semavî arızalardandır. Bu iki durum, ehliyeti ortadan kaldırmaz. Fakat temizlik namazın şartı olduğundan onun bulunmaması durumunda (namazı) edâ sorumluluğu da kalkar. Orucun geçerli olması için bu iki durumdan arınmak, kıyasa aykırı olarak nassla şart kılınmıştır.

Ölüm de bir semavî arızadır. Ölüm, dünya hayatında yerine getirilmesi gereken hükümleri ortadan kaldırır. Zekât ve diğeri ibadetleri yerine getirme yükümlülüğü ölümle birlikte sona erer. Ahiret hükümleri hususunda ölü, hayatta olanlarla aynı sorumluluğa sahiptir.

2. Müktesep Arızalar

Ehliyet arızalarının ikinci çeşidi müktesep arızalardır. **Bilgisizlik**, müktesep arızalardandır. Bunun da türleri vardır. Bunlardan bir tanesi, ahirette mazeret olarak geçmeyen bilgisizliktir. Kâfirin cehaleti, bidat ehlinin Allah'ın sıfatları ve ahiret konuları hakkındaki bilgisizliği, isyan edenin itaate dair bilgisizliği – ki telef ettiği malı tazmin eder-, efendisinden çocuk doğuran cariye satışına

56 *Gusûnü'l-usûl*, 101b.

fetva verme örneğinde olduğu gibi ictihadında Kitap ve Sünnet'e muhalefet edenin bilgisizliği, bu çeşit bilgisizliğin örneklerindedir.⁵⁷ İkinci çeşit bilgisizlik, hakkında sahih ictihad bulunan veya ihtilaflı bir konudaki bilgisizliktir. Bu bilgisizlik, (had ve kefarete cezalarını düşüren) özür ve şüphe olarak kabul edilebilir. Hacamatın orucu bozduğunu zannederek orucunu bozan hacamatlı kimsenin bilgisizliği, bu cehalete örnektir. Müslüman olup, hicret etmeyen kimsenin bilgisizliği de (had ve kefareti düşürücü) bir özürdür. Aynı şekilde şuf'a hakkı sahibinin (komşusu veya ortağı olduğu şeyin satıldığına dair) bilgisizliği ve velisi tarafından nikâhlandığını henüz öğrenmemiş bakirenin bilgisizliği de (had ve kefareti düşürücü) özürlerdendir.

Sarhoşluk da müktesep arızalardandır. Sarhoşluk, mubah bir sebeple meydana gelmişse, (doğuracağı sonuçlar açısından) bayılmak gibidir. Sarhoşluk, yasaklanmış bir sebepten kaynaklanmışsa, mükellefiyeti ortadan kaldırmaz. Şer'i hükümler, bu şekilde sarhoş olanı bağlar. Böyle birisinin boşama, azat etme, alışveriş ile ilgili sözleri ve ikrarları geçerlidir. Ancak dinden dönme ve mahza had olan cezalara dair ikrarı geçerli değildir. Başka bir müktesep arıza, **hezl** (**şaka, gayri ciddilik**)tir. Hezl, bir kelimeyle gerçek veya anlam ilişkisi bulunmayan bir manayı kastetmektir. Hezl, ciddiyetin zıddıdır. Ciddiyet ise bir lafızla aslı veya mecaz anlamını kastetmektir. Hezl, hükmü tercih etme ve ona razı olma durumunu ortadan kaldırır; ancak o lafzı söylemedeki rıza ve tercihi kaldırmaz. Hezlin şartı, açık olması ve (telaffuz edilmesinin gerekliliği açısından) lisana bağlı olmasıdır. Şart muhayyerliğinin aksine akit esnasında hezl yapıldığını söylemek şart değildir. Hezl, ehliyeti ve hükümlerin bağlayıcılığını ortadan kaldırmaz. Telcie (yani danışıklı/göstermelik işlem), bu konularda hezl gibidir. **Sefeh** (yani ölçsüz/tedbirsiz davranma hali) de müktesep arızalardandır. Sefeh, kişinin başına gelip, onu aslı meşru olsa bile şeriatın gerektirdiği şeylere aykırı davranmaya sevk eden bir hafifliktir.⁵⁸ Sefeh hali, kesinlikle hacri (yani tasarrufların kısıtlanmasını) gerektirmez. Müktesep ehliyet arızalarından bir diğeri **yolculuk** halidir. Yolculuk, ehliyeti ortadan kaldırmaz; ancak yolculuk hali, hükümleri hafifleten sebeplerdendir. Bir diğer müktesep arıza **hatadır**. Hata, ictihaddan kaynaklanırsa Allah hakkının düşmesi için uygun bir özür hükmüne geçer. Cezalandırmalarda ise hata, şüphe faktörü haline gelir. Hata, kul haklarında özür sayılmamaktadır. Nitekim yanlışlıkla mala zarar veren kişi, bunu tazmin eder; yanlışlıkla birisini öldüren ise diyeti öder. Yanlışlıkla alışveriş yapan kişinin sözleşmesi gerçekleşmiş olur; karşı taraf onun bunu yanlışlıkla yaptığını

57 *Gusûnü'l-usûl*, 102a.

58 *Gusûnü'l-usûl*, 102b.

onaylarsa bu durumda satış, mükrehin (yani zorlanan kişinin) satışı gibi olur. **İkrah** da müktesep arızalardandır. İkrah ya rızayı ortadan kaldırır ve ihtiyârı (yani seçme imkânını) bozar -ki bu, mülci ikrahtır- ya da rızayı ortadan kaldırmakla birlikte ihtiyârı bozamaz yahut ne rızayı kaldırır ne de ihtiyârı bozar. Kişiyi baba veya oğlunu hapsedme tehdidi ile bir şeye zorlamak, üçüncü çeşit ikraha örnektir. Bu ikrah çeşitlerinin tamamı, ne ilahî hükümlerle muhatap olma sorumluluğunu ne ehliyeti ne de ihtiyârı ortadan kaldırır. Sağlam ihtiyâr (yani zorlayan kimsenin seçimi), bozuk ihtiyârla (yani zorlanan kimsenin seçimi ile) çakışır, fiilin nispet edileceği merci olarak, imkân nispetinde sağlam ihtiyârı tercih etmek gerekir. Bu mümkün değilse fiil, bozuk ihtiyâra nispet edilir. Sözlü tasarruflarda mükrehi, başkasının (yani mükrihin) aleti olarak kabul etmek doğru değildir. Başkasının aleti olmaya elverişli olmayan sözlü tasarruflar; alışveriş gibi feshedilebilen ve geçerliliği rızaya bağlı olan işlemler türünden ise fiil, sadece söyleyene atfedilir; ancak rıza bulunmadığı için sözlü tasarruflar fasid olur. Yemek yemek ve cinsel ilişki gibi başkasının aleti olarak yapılamayan şeylerde fiil, bu fiillere zorlanan kimseye ait kabul edilir. Birisini öldürmek, diyeti gerektiren suç işlemek ve malı telef etmek gibi başkasının aleti olarak yapılan fiillerde sorumluluk, mükrihe (yani zorlayana) aittir.⁵⁹

D. Haramlar

Haramların bir kısmı kendisine hiçbir şekilde ruhsat verilmeyen türdendir. Zina bu çeşit haramlardandır. Bazı şeylerde haramlık hükmü tamamen düşebilir. Şarap içmenin haramlığı bu şekildedir. Haramların başka bir kısmı ise ruhsatı kabul etmekle birlikte haramlık hükmünün düşme ihtimali bulunmamaktır. Örneğin küfrü gerektiren bir ifadeyi kullanmak bu türden bir haramdır. Haramlık hükmü düşebilen ancak ikrah mazeretiyle haramlığı ortadan kalkmayan ve ruhsatı kabul eden haramlar da vardır. Başkasının malını izinsiz yemek, bu çeşit haramlardandır. Bu sebeple son iki haramı işlememek için sabreden ve bu yüzden öldürülen kimse şehid olur.⁶⁰

Bu mukaddimenin yazımına Peygamber'in -ona, ailesine ve ashabına en güzel selamlar olsun- hicretinden 1062 yıl sonra, "النون الأخيرة/en-nûn'îl-ahîra"nın evvelinde başlanmış, üçte ikisi geçince de eserin yazımı tamamlanmıştır.⁶¹

59 *Gusûnü'l-usûl*, 103a.

60 *Gusûnü'l-usûl*, 103b.

61 Amâsî, bu çalışmanın başlangıç ve bitiş tarihini, şifreli kelimelerle ifade etmiştir. O, "İkinci nûn" anlamına gelen ve on iki harften oluşan "النون الأخيرة/en-nûn'îl-ahîra" kelimeleri ile on iki ayı sembolize etmiştir. Telif

Bağışlayıcı olan Allah, bu mukaddimenin yazarı Amasyalı müftü Hızır b. Mehmed'in günahlarını af eylesin.

başladığı ayı, “en-nûnü'l-ahîra”nın başı/öncesi olarak belirtmiştir. Bu ifade iki şekilde anlaşılabilir. Bunlardan birincisi, “en-nûnü'l-ahîra”nın başı/öncesi, bu ifadenin ilk harfi olan “elif” harfidir ki bunun mukabili muharrem ayıdır. İkincisi ise “en-nûnü'l-ahîra”nın başı/öncesi, bu ifadede bulunan “nûn” kelimesindeki ikinci “nûn” harfinin başı ki bu da cemâziyelevvel ayının ilk günleri anlamına gelmektedir. Amâsî telifin tamamlandığı ayı ise “النون الأخيرة/en-nûnü'l-ahîra”nın üçte ikisi olarak belirtmiştir. Bununla da bu iki kelimedeki toplam harflerin üçte ikisi yani sekizinci ay olan Şaban ayını kastetmiştir. Amâsî daha sonra العشر الثاني من العشر للعشر الثاني من العشر السابع من العشر الأول من الألف الثنى بعد الهجرة للإشارة إلى سنة 1062 yılında tamamlandığı yılını anlatmıştır. Bu kelimelerden ise 1062 yılında tamamlandığını söylemiştir; ancak o eserin tamamlandığı ayı Zilhicce olarak vermiştir. *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1823.